

THE CONCEPT, TYPES AND PROCEDURAL PROCEDURE FOR EXAMINATION INSPECTION

Jurabek Khamraliev –

Chief Legal Adviser of Rishtan

District Legal Service Center.

Email: muhammadqodirtojaliyev@gmail.com

Phone: +998905344390

Annotation: This article is aimed at improving the field of criminal investigation of law enforcement agencies, making extensive use of expertise in the initial investigation, modern capabilities of expertise in this area, the achievements of science and the experience of foreign countries.

Keywords: expertise, investigation, investigation, criminology.

Содир бўлган жиноятни тергов қилиш жараёнида, шунингдек, уни суд муҳокамасида текширув вақтида иш учун аҳамиятли бўлган қатор ҳолатлар юзасидан махсус билим, яъни фан, техника, санъат ёки касбни кўллаб, текширув ўтказиш ва шунинг асосида тегишли маълумотларни олиш зарур бўлади. Бундай текширувлар махсус жиҳозланган лаборатория ва илмий-текширув муассасаларида махсус билимга эга бўлган мутахассислар томонидан ўтказилади.

Махсус билимга эга бўлган мутахассислар, касб-хунар эгалари, саноат, қишлоқ хўжалигида, қурилишларда турли мажмуаларни текшириб тегишли хулосаларни берадилар. Жумладан, ишлаб чиқилган лойиҳа қанчалик шу куннинг илм-техника талабига жавоб беришлиги, муҳандислик, техникавий ҳисобларнинг тўғрилигини аниқлаш, ишчи ва хизматчиларнинг иш қобилиятини йўқотишида ногиронлик даражасини аниқлаш ва шу каби масалаларни ҳал этишда турли мутахассислар тегишли давлат муассасаларида фаолият кўрсатмоқдалар. Криминалистик экспертизасининг жиноятни текширишда, тергов қилишда ва суд жараёни муҳокамаси даврида ўтказилиш зарурияти туғилади. Ўзбекистон Республикаси ЖПКнинг 172-моддасида кўрсатилишича “Иш учун аҳамиятли ҳолатлар тўғрисидаги маълумотларни фан, техника, санъат ёки касб соҳаси бўйича билими бўлган шахс ўтказадиган махсус текшириш орқали олиш мумкин бўлганда экспертиза тайинланади” дейилган. Масалан, жиноятни ҳодиса содир бўлган жойда топилган кўл-бармоқ изи ким томонидан қолдирилганлиги, отилган ўқ ёки гильза қандай ўқ отиш қуролидан отилганлиги, ашёвий далил бўлган ҳужжатнинг қўлёзма матни, имзолари ким томонидан ёзилганлиги каби масалаларни ҳал қилишга тўғри келади.

Экспертиза деганда - процессуал қонун асосида тергов ёки суд органлари томонидан тайёрланиб ўтказиладиган махсус текширув бўлиб, унинг натижаси ишнинг айрим ҳолатлари юзасидан илмий асосланган хулоса бериледи. Бу хулоса жинойий иш юзасидан далил бўлиб, бошқа далиллар билан бир қаторда баҳоланади.

Суд ва тергов органи ходимлари экспертиза текшируви учун зарур бўлган махсус билимга эга бўлган тақдирда ҳам экспертиза тайинлаш заруратидан озод қилинмайди,¹ чунки уларнинг процессуал ҳолати бўйича ишни текширишда ўзига хос ваколати бўлиб, экспертиза ўтказадиган мутахассисларнинг ваколатлари ҳам процессуал ҳолатидан келиб чиқади.

Эксперт деб маълум соҳада илм, фан, техника, санъат ёки хунарда билими бўлган ва процессуал ҳуқуқий ваколатга эга бўлган мансабдор шахс ҳисобланади. Унинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари Ўзбекистон Республикаси ЖПКнинг 68 моддасида белгиланган.

Эксперт ходимларининг фаолияти - ишлаш жойлари давлат экспертиза муассасаларида ёки бошқа ташкилотларда бўлиши мумкин.

Уларнинг қаерда ишлашларидан қатъий назар иш юзасидан эксперт қилиб тайинлаш процессуал

¹ Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодекси. - Т.: Адолат, 2021 й.172 моддаси

қонунда кўрсатилган тартиб асосида амалга оширилади ва уларнинг ҳуқуқ мажбуриятлари тенгдир. Экспертиза текширувини ўтказиш жараёнида эксперт мустақил процессуал шахс сифатида экспертизага оид бўлган қўшимча объектлар, ахборлар жинойий иш ва экспертиза материалдан ташқарига чиқмайдиган маълумотларни талаб қилишлари мумкин.

Эксперт олдида қўйиладиган саволлар, унинг махсус билимлари ҳажмидан ташқарига чиқмаслиги лозим. Текширув натижасида бериладиган хулосалар эса экспертнинг билим доираси билан чегараланади ва унинг ваколатидан ташқари чиқмаслиги керак.

Эксперт ходими жинойятни тергов қилиш ва суд жараёни даврида мутахассис сифатида ҳам жалб этилиши мумкин.

Мутахассис мақоми ЖПК 69-моддасида эса унинг тўлиқ ифодаланган, 70-моддасида эса ҳуқуқ ва мажбуриятлари белгиланган.

Криминалистика экспертизасини ташкил қилиш материални тайёрлаш, эксперт ҳал қиладиган саволларни тўғри белгилаш, солиштириб текшириш учун намуналарни олиш ва бошқа шу каби масалаларни амалга ошириш учун терговчи ёки суд криминалистика техникаси соҳасидаги мутахассисни таклиф этиши мумкин. Экспертиза тайинлаш даврида, мазкур эксперт текширувининг имконлари, қайси соҳадаги махсус билим талаб қилиниши, текширув объектларини кўчириб олиш, мустаҳкамлаш, текширув вазифасини аниқ белгилаб, саволларни экспертиза предметига оид равишда тўғри тузиш каби чораларни амалга оширишда криминалист-мутахассиснинг ёрдами бекиёсдир.

Жинойят процессуал қонунида кўрсатилишича мутахассис бошқа тергов ҳаракатларини ўтказишда ҳам суд муҳокамасига ҳам таклиф этилиши мумкин. Жумладан криминалистика фани соҳасидаги мутахассис далилларни топиш, олишда мустаҳкамлашда, криминалистик илмий-техник воситаларни қўллашда, айрим ҳолатлар юзасидан тегишли маслаҳатларни беришда кўмаклашади. Масалан қотиллик жинойяти содир бўлган жойни кўздан кечиришда жабрланувчининг мурдасини текшириб, ўлим вақти ва сабабини тахмин қилишда, жароҳатлар қандай қурол билан етказилганлигини аниқлашда суд-тиббиёт ҳужжатларини жинойят ходисасига тегишли бўлишлигини, ўқ отиш қуроли қўлланилганлигини кўрсатувчи аломатлар қандай масофадан ва қаердан туриб етказилган каби мажмуаларини криминалистика соҳасидаги мутахассиснинг иштирокида ҳал этилиши мумкин.

Мутахассис сифатида шифокор, педагог психолог шунингдек зарур билим ва малакага эга бўлган бошқа шахслар ҳам чақирилиши мумкин дейилган процессуал қонунда. Бу кўрсатма криминалист мутахассисларга ҳам тўлиқ тегишлидир.

Терговда ва суд муҳокамасида иштирок этувчи мутахассислар экспертиза муасасаларида ишловчи эксперт, илмий ходим, раҳбар мансабларида фаолият кўрсатувчи шахслар бўлиши мумкин. Шунинг учун улар тергов ҳаракатларида иштирок этган бўлсалар, кейинчалик айрим ҳолатлардан ташқари эксперт сифатида ҳам жалб этилиши мумкин. Бу масала криминалистика соҳасидаги мутахассисларга тўлиқ тадбиқ этилиши мумкин.

Эксперт ва мутахассиснинг жинойят ва судлов процессидаги вазифалари деярли бир хилда бўлсада, ҳар бирларининг процессуал ҳолатлари ва функциялари мустақил характерга эгадир.

Процессуал иштирокчи сифатида жалб этиладиган барча эксперт ходимлари маълум соҳада мутахассисдирлар, улар ўз ихтиёрига топширилган экспертиза материаллари юзасидан текширув-тадқиқот ўтказиб тегишли хулосаларни беради ва унга шахсан маъсулдирлар.

Экспертиза текширувига юбориладиган материали таркибига экспертиза тайинланиши учун мавжуд бўлган асосларини ўзида ифода этган қарор (ажрим), текшириладиган объектлар (ашёвий далиллар, турли излар, қон ва бошқа биологик моддалар, отилган ўқ, гильзалар, отиш ва совуқ қуроллар, солиштириб текшириш учун зарур бўлган намуналар, ҳужжатлар ва бошқа моддий нарсалар) юборилади.

Суд экспертизасини ўтказишда қўлланиладиган махсус билимлар соҳасига қараб, экспертиза амалиётида ўтказиладиган текширувларнинг куйидаги турларини кўрсатиш мумкин: суд-тиббиёт, молиявий аудиторлик, кимёвий, биологик, авто-техник, криминалистик ва бошқа соҳадаги текширувлар.

Экспертизанинг тайинланиш таркибига кўра дастлабки ва такрорий, қўшимча, комиссия ва

комплекс турлари мавжуддир.

Дастлабки-биринчи экспертиза хулосалари тергов (суд)нинг эҳтиёжини турли сабабларга кўра қониқтирмаса, қайта-такрорий экспертиза тайинланиши мумкин (ЖКПнинг 176 м.) Дастлабки ва такрорий экспертиза материали одатда ўзгаришсиз қолади, лекин экспертнинг талабига кўра такрорий экспертиза материали қўшимча намуналар билан тўлдирилиши мумкин, такрорий экспертиза комиссия, яъни икки ёки кўпроқ бўлган экспертлар томонидан ўтказилади. Биринчи экспертиза текширувини ўтказган мутахассиснинг фикри, хулосалари такрорий хулосаларга қарама-қарши бўлмаса у такрорий экспертиза текширувида комиссия таркибида иштирок этиши мумкин, ақс холда у ўзининг аввалги асосий хулосасига ички ишонч ҳосил қилганлиги туфайли унинг хулоса-фикри ўзгаришсиз қолади.

Биринчи экспертиза натижаси билан иккинчи такрорий экспертиза хулосаси бир-бирига қарама-қарши бўлган тақдирда уни комиссия иштирокида тажрибали мутахассис раҳбар ходимлар билан ҳамкорликда муҳокама қилинади ва улардан қайси бири тўғри эканлиги баҳоланади. Кўпчилик фикр хулосаси тўғри келгандагина хулоса бир бўлиб имзоланади ва объектив деб топилади.

Такрорий экспертиза учинчи маротаба ҳам тайинланиши мумкин. Экспертиза амалиётида шундай ҳоллар учраб турадики, биринчи экспертиза фикри билан иккинчи такрорий эксперт хулосаси бир-бирига қарама-қарши, ҳар қайсиси ҳам асосли ва қатор белги сифатларга таянган ҳолда текширилган бўлиб, тергов улардан қайси бирини ишга қўшиш лозимлигини билолмай қийинчиликка дуч келади. Ана шундай ҳолларда тергов ёхуд суд учинчи маротаба такрорий экспертиза тайинлашга ҳақлидир.

Такрорий экспертиза материални ўша олдинги муассасага юбориши, лозим топса экспертиза лабораторияси ёки институтига юбориши мумкин. Масалан, биринчи экспертиза ИИВнинг эксперт-криминалистика бош марказида ўтказилган бўлса иккинчи маротаба шу материалнинг ўзи Республика Адлия Вазирлиги қошидаги Ҳ.Сулаймонова номидаги суд-экспертиза марказига юборилади, учинчи такрорий текширувга эса шу марказнинг ўзига ёки бошқа муассасага юборишлари ҳам мумкин. Иккинчи ва учинчи экспертиза материаллари бир экспертиза муассасида ўтказилган тақдирда уни албатта бошқа экспертлар комиссия таркиби ўтказмоғи лозим. Ана шундай бўлгандагина экспертиза хулосалари объектив бўлиб иш учун далил манбаи сифатида қўлланиши маъқул.

Экспертлар комиссиясини тайинлаш ва танлаш институти ёки лаборатория раҳбарига боғлиқдир. У эксперт мутахассисларнинг тажриба ва билим даражасига, иш ҳажмига қараб белгилаши мумкин. Комиссия таркибини ўзгартириш, қўпайтириш ва камайитириш томонига ёки биринчисини иккинчи мутахассис билан алмаштириш ҳам лаборатория ёки бўлим бошлиғига боғлиқдир.

Такрорий экспертиза билан бир қаторда қўшимча экспертиза ҳам тайинланиши мумкин. Қўшимча экспертиза такрорий экспертизадан бир мунча фарқ қилади. Қўшимча экспертиза тайинланганда, асосий биринчи экспертиза материалига қўшимча равишда саволлар текширилувчи объектларга намуналар киритилади. Такрорий экспертизанинг предмети ва текширилувчи объектлари доираси ўзгаришсиз қолади, аммо қўшимча экспертизада эса текшириш доираси бирмунча кенгайди. Шу билан бирга экспертиза предмети ўзгаришсиз қолади, асосий текширилувчи объектлар ва экспертиза материаллари аввалгича қолади. Масалан, биринчи асосий текширилиши лозим бўлган молия ҳужжатнинг қўл ёзма матни текширилиши, уни қалбакилаштиришда икки моддий жавобгар шахс шубҳаланади, эксперт ходим уларни ҳужжатга алоқаси йўқлиги ҳақида хулоса беради, сўнгра тергов давом этиши натижасида янги ҳолат очилади ва терговчи қўшимча экспертиза тайинлаб олдин текширилган ҳужжатни қайта юборади ва аввалги саволларга қўшимча равишда янги шахслар ҳам гумонланиб, улар томонидан бажарилганлигини аниқлаш учун асосий экспертиза материалига қўшимча равишда бир ёки иккита фаол қўйилади, шунга биноан қўшимча қўл ёзма намуналар ҳам юборилади.

Шундай қилиб, қўшимча ва такрорий экспертизалар конкрет ишнинг ҳолатига қараб тергов ва суднинг қарор ва ажримига кўра ўтказилади. Қўшимча экспертиза одатда асосий экспертизани ўтказган ходимга топширилади, чунки у асосий экспертиза материали билан таниш бўлиб қўшимча экспертизани тезда ва оператив ўтказиши керак бўлади.

Такорий ва қўшимча экспертизадан ташқари комиссия ва комплекс экспертизалар ҳам бўлиши мумкин. Текширилувчи объектлар сони кўп бўлиб, текшириш усуллари мураккаб бўлса экспертиза материали бир мутахассисга эмас, балки икки уч эксперт ходимга топширилади, масалан хатшунослик эксперт учун текширув ўтказиш тўғри бўлади ва кўп вақт талаб қилади, шундай вақтларда экспертиза материали бир экспертга эмас балки бир неча мутахассисга яъни экспертлар комиссиясига топширилади.

Бундай экспертизалар одатда молиявий ҳужжатлар асосида ўтказиладиган текширувдир, яъни хатшунослик ва имзоларни идентификация қилиш учун тайинланади. Ҳужжатлар сони ва қўлёмани ёзишда шубҳаланган шахслар сони кўп бўлганлиги туфайли, экспертиза текширувини тезлаштириш ва хулосани объектив ва асосланган бўлиши учундир. Текширилувчи объект яъни далилий ашё баъзи вақтлар икки ёки уч мутахассисликни талаб қилади. Масалан, одам ўлдириш ишлари бўйича жароҳат қандай қурол билан етказилганлигини аниқлаш учун суд-медицина экспертизасини тайинланса, ана шу жароҳат мурданинг суяк қисмларида ва кийимларида бўлса конкрет қуролни ана шу суякдаги, кийимдаги излар бўйича криминалистик идентификация қилишни талаб қилади. Бу хилдаги экспертиза трасология соҳасидаги билимни талаб қилади ва криминалистлар жалб этилади. Баъзи вақтларда ҳужжатлар ҳам икки хилдаги текширувга объект бўлади, яъни хатшунослик соҳаси ким томонидан бажарилганлигини аниқласа шу ҳужжатнинг қандай қалбакилаштирилганлигини аниқлаш учун техникавий текширув ўтказилади. Мана шундай экспертизалар комплекс экспертиза деб аталади. Комплекс экспертизага турли махсус билимга эга бўлган мутахассислар жалб этилади. Суд-медицина ва тарасология (криминалистика) соҳасидаги билим, суд психология ва психиатрия, суд баллистика ва трасология экспертизалари каби бир объектга нисбатан бир неча хилдаги махсус билим, қўлланиб текширувлар ўтказилади. Текширув натижалари битта фикрда хулосада ифодаланиши мумкин, хулосалари эса қўлланилган билимлар асосида ўтказилган бўлиб, унга мос келиши лозим ёки ҳар бир мутахассис навбати билан текширув ўтказиб бир объектга нисбатан ҳар бирлари алоҳида-алоҳида фикр ва хулоса берадилар. Ҳар бир мутахассис ўзининг ўтказган текшируви хулосаси учун шахсий жавобгар бўлади.

Экспертиза текширувига юбориладиган объектларнинг турига, уларга қўлланиладиган махсус билим ва услубиётнинг хусусиятига кўра суд-экспертиза амалиётида қуйидаги криминалистик экспертизалар ўтказилади.

-Хатшунослик текшируви; бу хилдаги экспертиза объекти бўлиб турли ҳужжатларнинг қўлёмани матнлари, имзолар, раҳам ва цифровка ёзувлари бўлиб, вазифаси уларни ким томонидан ёзилганлигини аниқлашдир.

-Турли усулда қалбакилаштирилган ҳужжатларнинг асл нусхасини дастлабки ҳолатини аниқлаш кейинчалик қандай ўзгартиришлар киритилганлигини (тузатилган, қўшимча киритилган, ўчирилган ва ҳ.к.) ёзувларни муҳр ва штампларини қалбакилаштириш учун криминалистика-техникавий экспертизаси тайинланади.

-Суд трасология экспертизаси; ашёвий далил бўлган турли изларнинг ҳосил бўлишини кимдан ва жиноят қуроли бўлган предметдан қолдирилганлигини аниқлаш учун ўтказиладиган текширув. Одамларнинг қўл бармоқ ва яланг оёқдан қолдирилган изларни ким томонидан қолдирилганлигини аниқлаш учун ўтказиладиган текширувни “Дактилоскопик экспертиза” деб ҳам атайдилар.

-Суд-баллистика экспертизаси; мазкур экспертиза объекти бўлиб жиноятни содир этишда қўлланилган турли отиш қуроллари ва уларнинг ҳарбий қисмлари (патрон ва портловчи моддалар), отиш натижасида ҳосил бўладиган (одам танасидан ташқари бўлган тўсиқдаги жароҳат аломатлари, отилган ўқ ва гильзалар, турли портловчи мосламалар ва уларнинг қолдиқ қисмлари ҳисобланади. Совуқ қуроллар ҳам мазкур экспертиза объектига киради.

-Одамларнинг ташқи қиёфа белгилари асосида ўтказиладиган идентификацион текширув. Бу хилдаги экспертиза одамнинг фотосурати оғзаки тасвирлаш асосида тузилган портретлари асосида ўтказилиб яқка шахс ҳақида хулоса берилади. Тергов ва суд амалиётида ўлган одамнинг суяк қолдиқлари (склети) бўйича шахсини аниқлаш учун криминалистик ва антропологик текшируви ҳам ўтказилиб туради.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Президент Ш.Мирзиёев. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб интизом ва шахсий жавобгарлик ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши лозим. -Т.; 2017 й.
2. Президент Ш.Мирзиёев. Буёқ келажагимизни мард ва олижаноб халкимиз билан бирга курагимиз - Т.; 2018 й
3. Президент Ш.Мирзиёевнинг Конституция – эркин ва фаровон ҳаётимиз, мамлакатимизни янада тараққий эттиришнинг мустақкам пойдеворидир. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 25 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси Халқ сўзи. – 2017. – 8 дек.
4. Президент Ш.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожатномаси. -Т.; 2017 й.
5. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. –Т.: 2021 й.
6. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси. - Т.: Адолат, 2021й
7. Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодекси. - Т.: Адолат, 2021 й.
8. Ўзбекистон Республикасининг “Суд экспертизаси тўғрисида”ги қонунига шарҳ / Т. Б. Маматкулов, А. К. Закурлаев, Л. Ю. Югай ва бошқ.; Масъул муҳаррир юридик фанлар доктори, профессор А. А. Ҳамдамов. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2017. –176 б
9. Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси, Олий суди, Давлат хавфсизлик хизмати, Ички ишлар вазирлиги, Адлия вазирлиги, Мудофаа вазирлиги, Давлат божхона қўмитаси, Давлат солиқ қўмитасининг 2010 йил 22 октябрдаги 14-к/қ, Қ-87, 100, 17, 16, 7, 01-02/22-22 Қарори.
10. Ўзбекистон Республикасининг «Ички ишлар органлари тўғрисида»ги 2016 йил 16 сентябрь қонуни // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Т., 2016. – № 38. – 438-м.
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 10 апрелдаги «Ички ишлар органларининг фаолияти самарадорлигини тубдан ошириш, жамоат тартибини, фуқаролар ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ишончли ҳимоя қилишни таъминлашда уларнинг масъулиятини кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-5005-сонли Фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – 2017. – № 15.
12. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Оммавий тадбирларни ташкил этиш ва ўтказиш тартибини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» 2014 йил 29 июлдаги 205-сон қарори.